

Universiteit
Leiden

The Netherlands

**Maken en breken - Over taal, identiteit en
minderheden. Oratie Diës Universiteit Leiden, 8
februari 2005**

Sluiter, I.

Citation

Sluiter, I. (2005). Maken en breken - Over taal, identiteit en minderheden. Oratie Diës Universiteit Leiden, 8 februari 2005. In . Leiden: Universiteit Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/2377>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/2377>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Maken en breken

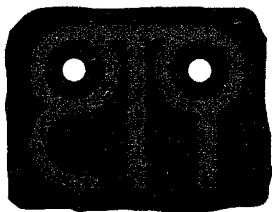
Over taal, identiteit en minderheden

Rede (verkort) uitgesproken in de Pieterskerk door

Ineke Sluiter

Hoogleraar Griekse taal- en letterkunde

ter gelegenheid van de 430e Dies Natalis
van de Universiteit Leiden op 8 februari 2005

Centrum voor Taal en Identiteit
Zentrum für Sprache und Identität
Center for Language and Identity

Mijnheer de Rector Magnificus, Majesteit, Koninklijke Hoogheden, Excellenties, zeer gewaardeerde toehoorders,

Het is crisis Tijdens een verblijf in het buitenland hoort de regeringsleider het nieuws dat de staat in grote problemen is De vrouwen zijn onder de invloed geraakt van een oosterse godsdienst Ze hebben hun huizen verlaten, zijn de bergen ingetrokken, en geven zich daar over aan wilde dansen, drankmisbruik en sex De geestelijk leider van de nieuwe secte is een vreemdeling, een soort shaman uit Lydie, die een grote aantrekkingskracht uitoefent en de meisjes dag en nacht voorhoudt dat hij ze zal inwijden in nieuwe geheime rites De regeringsleider neemt onmiddellijk harde maatregelen om de onlusten te beëindigen Hij heeft alle vrouwen die hij te pakken kon krijgen gearresteerd en belooft dat hij de anderen uit het gebergte zal jagen Als hij de vreemdeling nog aantreft, zal hij hem laten onthoofden – U heeft de openings situatie herkend van *de Bacchanten* van Euripides, opgevoerd in 406/5 v Chr in Athene

Koning Pentheus heeft voor zijn berichtgeving moeten afgaan op de klassieke variant van de massamedia het gerucht Dat lijdt in de ogen van Griekse en Romeinse schrijvers die erover hebben nagedacht,¹ aan dezelfde euvels als onze media Het verhaal gaat snel rond en wordt gaandeweg buitenproportioneel uitvergroot Bovendien blijkt het een aantal etnische vooroordelen tegen en stereotyperingen van het (Perzische) Oosten te reflecteren² Pentheus schrijft gedragingen aan de volgelingen van Dionysus toe, die later in het stuk gelogenstraf worden hun bijeenkomsten blijken namelijk *vredig en paradijselijk, ze laten bronnen ontspringen van wijn, melk en honing, en van drankmisbruik en sex is geen sprake* Pas als ze in het nauw worden gebracht, worden ze wild en levensgevaarlijk Maar uit Pentheus' taal blijkt dat hij denkt dat de samenleving op instorten staat hij heeft het over een ziekte (vs 353), en over een om zich heen grijpend vuur (vs 778) en praat over de vreemdelingen alsof het beesten zijn³ Pentheus voelt zijn verantwoordelijkheden,⁴ maar is ook een opvliegend en arrogant mens Die combinatie lijdt tot een instinctieve reflex tot repressie de nieuwe beweging moet onderdrukt worden, de 'daders' hardhandig gestraft en de orde weer hersteld Hij dreigt de vreemdeling met onthoofding en steniging,⁵ en hij spreekt over het opjagen en als wilde dieren vangen van zijn tegenstanders⁶ Ook als hij ontdekt dat eerbiedwaardige landgenoten als de ziener Teiresias en zijn eigen grootvader Kadmos enige sympathie voor de nieuwe beweging kunnen opbrengen, kan hij zijn reactie niet aanpassen van Teiresias, de vertegenwoordiger van de traditionele godsdienst, laat hij het huis vernielen en zijn priesterlinten laat hij weggooiën (vs 346 vv) Op de vrouwen wil hij het leger afsturen (vs 780 vv) De laatste woorden die hij spreekt voordat hij door Dionysus met waanzin geslagen wordt, zijn *breng me mijn wapens, en jij [de vreemdeling] moet je mond houden!*⁷ (vs 809) De vrouwen, die inderdaad opnieuw levensgevaarlijk blijken te kunnen zijn, scheuren hem tenslotte aan stukken

Pentheus heeft een legitiem probleem, zoals de toeschouwers in het vijfde eeuwse Attische theater heel goed weten ⁷ In die tijd werden verschillende nieuwe godsdiensten vanuit het Oosten in Athene geïntroduceerd, en de overheden hadden herhaaldelijk moeten optreden tegen de onregelmatigheden die daaruit voortvloeiden. In dat opzicht is Pentheus' reactie gerechtvaardigd, maar wat hij uiteraard niet kan weten vanuit zijn beperkte mythische perspectief, maar wat het publiek in het theater wel weet, is dat Pentheus het aan de stok heeft met een 'echte' god, een die een vaste plaats heeft in de religie van de Atheners, sterker nog, de god te wiens ere het theaterfestival gehouden werd waar *de Bacchanten* werd opgevoerd. Pentheus heeft dus zowel gelijk als verschrikkelijk ongelijk, en dat feit, gecombineerd met zijn karakterproblemen, leidt tot een echt tragisch conflict, waarin extreme standpunten, die beide een legitieme kern hebben, tegenover elkaar staan.

Ik sla een paar eeuwen over. In 186 v. Chr., zo meldt Livius in zijn geschiedwerk *Vanaf de stichting van de stad*, heerste er onrust in Rome – men maakte zich zorgen over de introductie, via het leger, van oosterse weelde uit Klein-Azië, luxe-artikelen, muziek, eten, 'het begin van nog veel erger', zoals Livius schrijft ⁸ De politiek vreest voor samenzweringen binnen Rome, en er blijken opnieuw problemen te zijn met geheime rituelen, geïntroduceerd door een Griek, iemand dus die behoort tot een verdachte minderheid uit het verslagen Oosten ⁹ Deze rituelen, de zogenaamde Bacchanalia, krijgen binnen korte tijd een enorme aanhang, en er ontstaan uitwassen. Livius beschrijft hoe ze zich *als een besmettelijke ziekte* verspreiden van Etrurië naar Rome zelf ¹⁰ Die stad is zo groot dat het eerst niet zo opvalt wat er aan de hand is, maar dan is er een specifiek incident dat de zaak aan het roeren brengt, en Livius laat zich mee slepen door de 'human interest' aspecten van dit verhaal over de ontdekking ¹¹ een ontaarde moeder en perverse stiefvader proberen een jonge man te gronde te richten door hem in te laten wijden in deze Bacchanalia. De jongeman in kwestie had een relatie met een courtesane, die hem waarschuwt dat hij het slachtoffer zal worden van allerlei seksuele perversies, hij ziet af van initiatie, wordt het huis uitgezet, en meldt alles aan de consul. Die maakt de courtesane zo bang dat ze hem alles vertelt wat hij weten wil – maar niet dan na de garantie te hebben gekregen dat ze in een 'witness protection program' mag. Zij meldt dat het oorspronkelijk om een vrouwenfestival ging, vervolgens deden de mannen ook mee, en nu zouden de Bacchanalia een dekmantel zijn voor sex-orgeeën en mensenoffers, met steeds jongere ingewijden. De getuige duikt onder, en de consul rapporteert aan de senaat, die totaal door paniek bevangen raakt (*patres pavor ingens cepit*) ¹² over wat dit betekent voor de openbare orde en – opvallend trekje – voor hun privéleven.

De consul krijgt een mandaat om de getuigen te beschermen, er meer te localiseren, de priesters op te sporen, en de rituelen in heel Italië te verbieden. Er komt een vergaderingsverbod, en een onderzoek naar vergadering/samenzwering voor immorele doeleinden. Een gigantisch overheidsapparaat treedt in werking. Een van de consuls spreekt het volk toe om het in te lichten over de situatie ¹³ Het krijgt te horen dat de situatie onbeschrijfelijk erg is, het gaat om vele duizenden samenzweerders (hoewel

de mensen wellicht denken dat er maar weinigen bij betrokken zijn), maar gelukkig zijn het meestal vrouwen en verwijfde mannen. Weliswaar heeft de samenzwering op dit moment nog geen kracht, maar zij heeft daarvoor wel een gigantisch potentieel omdat de beweging elke dag in aanhang groeit.¹⁴ En de consul vervolgt (ik parafraseer slechts licht) ‘Nog nooit is er zo veel Kwaad in de staat geweest, en dat komt allemaal voort uit deze cultus. Tot dusverre gaat het om misdrijven in de prive-sfeer, want ze zijn nog niet sterk genoeg om de staat te verpletteren. Maar het Kwaad groeit elke dag aan. Het is al te groot om nog alleen een prive-zaak te mogen heten. Het doel ervan is de staat te beheersen. De aanhangers ervan zijn nu nog bang, maar ze zullen zich verenigen en jullie ondergang plannen. Niets is gevaarlijker dan een valse godsdienst.’ De uitwerking van deze speech is enorm: na afloop van de volksvergadering heerst er grote paniek in de hele stad (*contione dismissa terror magnus urbe tota fuit*).¹⁵ Links en rechts trachten mensen weg te komen, ze plegen zelfmoord, meer dan 7000 mensen worden gearresteerd als betrokken bij de samenzwering, veel daarvan worden ter dood gebracht en de Bacchanalia worden verboden voor de toekomst. Heel interessant is dat wanneer iemand gewetensbezwaren heeft omdat hij zijn Bacchische religieuze verplichtingen niet meer kan nakomen, er een uitzondering voor zo iemand wordt gemaakt. De traditionele ritën ter ere van Bacchus zijn nog steeds legaal, en het staat ieder vrij hem op individuele basis te vereren. Maar de Bacchanalia worden verboden.¹⁶

De retorica van de morele paniek

De twee teksten die ik hier kort heb besproken, komen uit heel verschillende genres: de hoogliteraire Griekse tragedie en de Romeinse historiografie, en ze representeren beide een crisissituatie. Min of meer dezelfde repressieve overheidsreactie werkt in het ene geval niet, in het andere wel. In de Griekse context ziet Pentheus de kwalijke invloed van Klein-Azië en Lydië bij de invoering van de ritën van Dionysus – in de Romeinse context is het Oosten een stukje naar het Westen opgeschoven, en zijn het de lichtzinnige Grieken die de ernstige Romeinse normen en waarden zouden corrumperen met de verering van Dionysus, die zich ‘als een besmettelijke ziekte’ verspreidt. En het zal niet lang duren of de Christenen nemen de rol over van degenen die gezien worden als een bedreiging voor de maatschappelijke cohesie, en aan wie kannibalisme en kindermoord worden toegedicht. In de secundaire literatuur over de episode van de Bacchanalia worden grote vraagtekens geplaatst bij de gruwelijkheden die tijdens de Bacchanalia zouden hebben plaatsgehad, of bij de reële bedreiging die van de cultus zou zijn uitgegaan voor religie, Romeinse waarden, maatschappij, politiek, of openbare orde.¹⁷

Wat mij voor vandaag vooral interesseert is de rol van taal, van het publieke discours, bij maatschappelijke spanningen met (religieuze) minderheden. Ik begin met de taal en de retorica van het establishment. In beide verhalen is er een reël probleem.¹⁸ Dat probleem wordt sterk uitvergroot door een instantie die qua rol verge

lijkbaar is met de massamedia ⁹ Opiniemakers en politici nemen krachtige standpunten in. En er is een roep om harde, repressieve maatregelen. De taal die gebruikt wordt om het probleem te beschrijven is beeldend, maar bergt ook een zekere overdrijving in zich: het probleem is als een ziekte, of een vuur. De samenleving dreigt eraan ten onder te gaan. Het is oorlog. De tegenstander moet opgejaagd worden als een beest. Het is een retorica die je vaker ziet opduiken in morele crises, bijvoorbeeld bij de oude Cato. Die had een moreel probleem met de Grieken en meldde ‘Read my lips!’ [nee, eigenlijk gebruikte hij het Latijnse alternatief en zei hij, ‘reken maar dat dit voorspellende woorden zijn’] ‘Als dat volk ons zijn literatuur geeft, zal het alles ziek maken, zal de Romeinse zaak verloren gaan.’ ²⁰ De term die hij gebruikt roept associaties op met vervuiling, bezoedeling en besmettelijke ziektes. Cato’s argwaan tegen de Grieken (men tegen filosofen en artsen) spreekt uit alle bronnen. De artsen zag hij als een vooruitgeschoven wapen om zoveel mogelijk Romeinen ongemerkt naar de andere wereld te helpen en nog tegen betaling ook! ²¹ En dat lag eraan, dacht Cato, dat die Grieken zo xenofob zijn. Zijn eigen alternatieve medische advies, dat ik u gratis meegeef (zo neemt u altijd iets van deze middag mee), bestaat uit een recept met een ingrediënt: kool. Dat is overal goed voor. Maar dit terzijde. De fascinatie van de Romeinse jeugd voor Griekse filosofie vond Cato hoogst verontrustend, en hij probeerde dan ook een Grieks gezantschap van drie filosofen zo snel mogelijk weer te laten vertrekken, nadat een van hen de ene dag een gloedvol betoog voor de rechtvaardigheid had gehouden en de volgende dag schijnbaar met evenveel overtuiging ertegen had gepleit. ²² Er is zelfs een tekst, waarin Cato zich uitspreekt als voorstander van de verbanning van alle Grieken – een commentator vraagt zich aarzelend af of we hier misschien te maken hebben met ‘a wild momentary hyperbole’ ²³

De constellatie van elementen die ik zojuist noemde – een echt probleem en de reactie daarop van media, opiniemakers, politiek etc. – is in de sociologie gezaghebbend beschreven door Stanley Cohen. Net als hij concentreer ik me op de *reactie* op het probleem in de maatschappij, en *niet* in eerste instantie op het probleem zelf, het deviant gedrag van een subcultuur. Dat houdt uiteraard volstrekt geen ontkenning van ook dat probleem in. De schijn daarvan komt je tegenwoordig al gauw te staan op de reputatie van een naïeve multiculturele sufferd, dus ik zeg het er maar even bij. Cohen beschrijft hoe een reeel aanwezig gevoel van onrust in de maatschappij gemobiliseerd wordt, vaak ten gevolge van een dramatische gebeurtenis. ‘Morele entrepreneurs’ (opinieleiders en publieke figuren) spreken zich krachtig uit en beheersingsmechanismen worden in werking gezet. Vervolgens verandert de structuur, men anticipert op verdere gebeurtenissen, die dan zelf weer gezien kunnen worden als de bevestiging van de noodzaak van verdere repressie. ²⁴ Cohen’s definitie van het fenomeen dat hij bestudeert is als volgt: ‘a condition, episode, person or group of persons emerges to become defined as a threat to societal values and interests, its nature is presented in a stylized and stereotypical fashion by the mass media, the moral barricades are manned by editors, bishops, politicians and other right-thinking people, socially accredited experts pronounce their diagnoses and solutions, ways of coping

are evolved or (more often) resorted to'²⁵ Cohen zelf bestudeert een vorm van gewelddadig deviant gedrag van jongeren, namelijk de onregelmatigheden in Engelse badplaatsen tussen 1964 en 1966 door botsingen tussen de groepen van de zogenaamde Mods en Rockers. De details bespaar ik u.

Tot nu toe heb ik de technische benaming die Cohen aan het door hem beschreven fenomeen gaf nog niet genoemd. Hij spreekt van een 'moral panic', morele paniek, een uitdrukking die in de jaren na de publicatie van zijn werk haar weg gevonden heeft in wetenschap en journalistiek,²⁶ maar die niet onomstreden is. Dat komt doordat 'paniek' nu eenmaal geen positieve klank heeft, en de term zelf dus ingezet kan worden om de ernst van het onderliggende probleem te ontkennen, of de maatschappelijke reactie een irrationeel karakter te geven.²⁷ Nu is angst op zich allerminst irrationeel. Angst heeft een duidelijke cognitieve structuur, het is een oordeel, meer precies een waardeoordeel, dat wijzelf of iets dat ons dierbaar is, ernstig bedreigd worden.²⁸ Voor zover er iets irrationeels zit in een 'moral panic', betreft dat een zeker gebrek aan precisie en focus van de reactie, en het sterk uitvergrotende karakter van het publieke discours.²⁹ Met die kanttekening zal ik de term hierna gewoon gebruiken.

Immigranten en morele paniek in Nederland

De reeel aanwezige maatschappelijke verontrusting over de immigrantenproblematiek, gecombineerd met de gebeurtenissen in de VS op 11 september 2001 en de moord op Pim Fortuyn in Nederland in mei 2002, creëerden een voedingsbodem voor de retorica van de morele paniek in dit land. Die retorica werd al gebedrukt voor de moord op Theo van Gogh³⁰ en nam daarna in intensiteit toe. Eerst was al opgeroepen tot het stoppen van de 'tribalisering' van Nederland³¹ en, in de context van de mogelijke toetreding van Turkije tot de EU en de migratiestromen in Europa, van het mogelijk vergeefs geweest zijn van het ontzet van Wenen in 1683.³² Een strenger strafregime voor allochtone dan voor autochtone jongeren wordt serieus besproken.³³ Na de moord werd de taal van 'ziekte' gebruikt,³⁴ gewag gemaakt van de 'islamisering van de Nederlandse cultuur',³⁵ de islam werd in zijn totaliteit neergezet als een 'levensgevaarlijke godsdienst'³⁶ en er werd gesproken van een 'golf van aanslagen' op moskeeën.³⁷ Van overheidswege werd gesproken van 'oorlog'.³⁸ Een kamerlid, auteur van de onsterfelijke uitspraak 'de vader is de wens van de gedachte', zag in de gebeurtenissen het bewijs 'dat de oorlog tussen de islamitische en de westerse cultuur ook in Nederland wordt uitgevochten'.³⁹ Op de dag na de moord, toen er nog heel weinig duidelijk was over tegen wie maatregelen zich specifiek zouden moeten richten, kopte *De Telegraaf* (weliswaar op p. 7) met 'Burgers schreeuwen om snoeiharde maatregelen'. Een opiniemaker merkt op 'we mogen ons land niet uit handen geven'.⁴⁰ Er ontstond een debat over mogelijke repressieve maatregelen, uitzettingen, ontnemen van grondrechten, inperking van de vrijheid van meningsuiting en, heel vergaand, moslims uitsluiten van grondwettelijke rechten en vrijheden.⁴¹ Kenmerkend voor de retorica van de morele paniek zijn ook zogenaamde 'non-event stories' men verwacht

chaos, maar er gebeurt niets, en dat wordt dan dus maar gerapporteerd. Een artikel had als kop 'De stad brandde niet'⁴²

Tegelijkertijd zijn ook journalisten en politici zich in deze postmoderne tijd zo diep bewust van het belang van taal, dat er een voortdurende slingerbeweging zichtbaar is in de berichtgeving en het debat. Er wordt fors ingezet, de grote woorden vallen, en vervolgens wordt gereflecteerd op de toepasbaarheid van de gebruikte termen en gewaarschuwd voor het incendiële effect ervan.⁴³ En dan treedt er weer een soort van (mijns inziens misplaatst) schaamtegevoel in dat er gesproken wordt over de termen van het debat, in plaats van maatregelen te nemen. Maar de juiste maatregelen zijn natuurlijk afhankelijk van een juiste diagnose van het probleem en die diagnose hangt cruciaal samen met precisie in het taalgebruik.

'Frame semantiek en modellen beschrijven, sturen, voorspellen

Ik keer nog even kort terug naar mijn antieke voorbeelden. De discussie tussen Pentheus aan de ene kant en zijn grootvader Kadmos en de ziener Teiresias aan de andere kant wordt zwaar bemoeilijkt doordat Pentheus alleen maar 'waanzin' ziet, waar de beide oude heren menen een god te vereren.⁴⁴ Die beschouwen op hun beurt Pentheus' agressie en goddeloosheid als 'waanzin', hoewel Pentheus' gedrag vanuit zijn perspectief natuurlijk het gedrag is van een verantwoordelijk leider die een misstand beheersbaar tracht te maken.⁴⁵ Een 'nachtelijke rite' verhoogt voor de ene partij het gewijde en geheime karakter, voor de andere partij is het de context van seksuele uitspattingen. Ieder denkt vanuit zijn eigen kader. In het geval van de Bacchanalia wordt door de overheid van meet af aan gesproken over een *conjuratio*, een 'samenzwering', een woord met een sterk negatieve politieke lading. Daarmee komen alle gebeurtenissen te staan in het licht van een politieke dreiging onder het mom van religie.⁴⁶ Een *conjuratio* roept een heel scenario op: acuut gevaar voor politiek subversieve activiteiten en de noodzaak tot snel ingrijpen. Wie de Bacchanalia inkadert in het 'frame' van een *conjuratio* legitimeert daarmee de uitzonderlijke bevoegdheden die de consuls kregen. Let wel, er was geen spoor van bewijs dat er politieke doeleinden schuilgingen achter de Bacchus verering. Maar dat hoefde ook niet meer. 'Samenzwering' is een 'frame', een kader, en dat geeft het discours een eigen interne logica, die door dat kader gegeven is. Dit is het principe van wat in de cognitieve linguïstiek 'frame semantics' heet, door bijvoorbeeld George Lakoff toegepast op de politieke arena in zijn boek *Moral Politics*.⁴⁷

Het zoeken naar goede 'frames' om de werkelijkheid mee te interpreteren en te beschrijven leidde in het publieke discours in Nederland de afgelopen maanden ook tot een constante speurtocht naar modellen, naar historische, literaire of filosofische contexten,⁴⁸ die het debat richting zouden kunnen geven, omdat ze ons een taal konden verschaffen waarin we de gebeurtenissen adequaat zouden kunnen beschrijven – maar die misschien ook hoop boden op vastigheid, op een manier om in elk geval de nabije toekomst te kunnen voorspellen, omdat ze mogelijke scenario's zouden opleve-

ren, en je zou kunnen kijken hoe de zaken zich binnen dat model indertijd ontwik- keld hadden. Descriptie en predictie, twee vliegen in een klap. De oudheid is altijd populair bij dit gezelschapsspel, omdat wat daar gebeurd is inmiddels zo lang geleden is dat het niemand meer wezenlijk iets kan schelen en omdat het een stilzittend doel lijkt – wat overigens altijd een misvatting is. Iedere vraag creëert zijn eigen oudheid, iedere vergelijking haar eigen verleden. Zo trof ik een ver doorgevoerde vergelijking aan tussen alle hoofdrolspelers in onze Nederlandse crisis en de personages van Sophocles' *Antigone*. De rolverdeling kan niet eenvoudig zijn geweest en leverde dan ook een wat gekunstelde constellatie op, maar met Imam El Moumni als Creon en Job Cohen als de ziener Teusias kwam iedereen onderdak.⁴⁹ Verder werden we o.a. verwezen naar de visies van Abraham Kuyper, Alexis de Tocqueville en Pierre Bayle,⁵⁰ naar Duitsland ten tijde van de Weimar Republiek en de moord op Rathenau,⁵¹ en naar de Baader Meinhoffgroep.⁵²

Het model van de Tweede Wereldoorlog

Een model dat in Nederland onveranderlijk wordt aangeroepen bij grote morele verontwaardiging of in tijden van grote onrust, wanneer er een gevoel bestaat van 'dit nooit weer', is de Tweede Wereldoorlog.⁵³ In het nadenken over de omgang met immigranten en asielzoekers was dat model ook in de periode voorafgaand aan de moord op Theo van Gogh herhaaldelijk geactiveerd, en dat leidde keer op keer tot controverses, bijvoorbeeld over de vraag of je de term 'deportatie' mocht gebruiken voor het wegsturen van mensen, of wat precies meeklinkt wanneer je in modern Nederlands de uitdrukking 'op transport zetten' bezigt.⁵⁴ Van Gogh zelf had een bijtende satirische imitatie van een imam afgesloten met de woorden 'ga maar rustig slapen', een verwijzing naar de woorden van premier Colijn, volgens wijdverbreide culturele herinnering in deze vorm uitgesproken direct aan de vooravond van de Duitse inval – in wezen iets anders geformuleerd en stammend uit zijn radiotoespraak op 11 maart 1936 na de Duitse bezetting van het Rijnland. Al voor de moord op Van Gogh was er dus sprake van een discours waarin de context van de Tweede Wereldoorlog werd geëvoceerd in pogingen om de huidige maatschappij te beschrijven, en om door de vermeende voorspellende waarde van zulke taal misschien grip te krijgen op wat er zou gaan gebeuren, in apotropaïsche of apocalyptische zin. Na de tweede november 2004 intensiverde dat taalgebruik zich, en erg subtiel ging het er niet aan toe volgens een politicus deed de situatie denken aan de meidagen van 1940, toen 'we' volkomen verast werden door de Duitse inval – dat stond nu weer te gebeuren.⁵⁵ Een lid van het kabinet riep de oorlog uit. Een opiniemaker schreef een paginagroot artikel onder de kop 'Het is hier oorlog'.⁵⁶ Een allochtoon Nederlands opiniemaker begreep opeens waarom de Duitsers maar vijf dagen nodig hadden gehad om Nederland in te nemen.⁵⁷ Een autochtone vriend van Van Gogh begrijpt eveneens opeens waarom er in Nederland zoveel joden zijn opgepakt en herleidt dat op 'onze NSB-mentaliteit'.⁵⁸ Omgekeerd worden de aanvallen op moskeeen vergeleken met de Kristallnacht.⁵⁹ En

in satirische context viel in de oudejaarsconferentie van Lebbis en Jansen de term ‘normen en waarden-Gestapo’ op te tekenen, evenals de beschrijving van een geblondeerd mannelijk Kamerlid met rechtse ideeën als ‘een Ariër uit een flesje’.⁶⁰ Maar, zoals ik al eerder zei, het verleden zit niet stil, is geen onveranderlijk object dat zich eenduidig laat verplaatsen en toepassen op een nieuwe situatie. Het discours van de oorlog blijkt een instrument voor een maatschappelijke onderhandeling, een onderhandeling die zich al gauw toespitste op de rolverdeling van de Tweede Wereldoorlog, en daarmee op de begeerde positie van de ‘moral high ground’: wie zijn in de huidige situatie eigenlijk ‘de joden’, wie ‘de nazis’? Wie de onderdrukkers, wie de onderdrukten? Heel expliciet werd dat in de waarschuwing, dat de discriminatie van de moslimgemeenschap de vorm begon aan te nemen van het antisemitisme in de oorlog.⁶¹ De al eerder aangehaalde vergelijking met de ‘meidagen van 1940’ plaatst in elk geval de extremistische moslims, maar, in de context die de spreker creëert, ook de grotere moslimgemeenschap in Nederland in de rol van de agressor tegen wie ‘wij’ ons moeten wapenen.

Blijf met je rotpoten ...

In plaats van hier op alle uitdrukkingen in te gaan die deel uitmaken van ditzelfde discours, concentreer ik me op één bijzonder geval: het verhaal gaat dat ten tijde van de Februaristaking van 1941 ergens op een Amsterdamse muur het opschrift verscheen ‘Rotmoffen, blijf met je rotpoten van onze rotjoden af’. Het is niet uitgesloten dat we hier met net zo’n synchronisatie te maken hebben als bij ‘ga maar rustig slapen’, want in de standaardwerken over de Februaristaking komt de kreet niet voor,⁶² in vroege werken is de precieze vorm van de uitdrukking variabel,⁶³ en er is geen foto overgeleverd van het opschrift.⁶⁴ Maar wat erdoor wordt uitgedrukt paste zo mooi bij de ‘spirit’ van de Februaristaking dat het daarvoor als label is gaan dienen in de gestolde versie van het verleden die ons culturele geheugen uitmaakt. Het lijkt evident wat de kreet betekent, maar het heeft toch zin de interpretatie ervan te expliciteren: er is sprake van een ‘wij’ (geïmpliceerd in ‘onze’), die zich *in taal* verzetten tegen een tegenstander, een onderdrukker, aangesproken met een scheldwoord. Deze tegenstander gebruikt fysiek geweld: vandaar de ‘rotpoten’ (en het gebruik van hetzelfde voorvoegsel geeft aan dat wat met de tegenstander geassocieerd wordt, automatisch ook voor uitschelden in aanmerking komt). De ‘wij’ spreken als een meerderheid met vanzelfsprekend spreekrecht. Die ‘wij’ zijn verbonden met een groep, die evenals de tegenstander uitgesloten kan worden, maar die niettemin bij de ‘wij’ horen. De ‘wij’ mogen erop schelden, de ‘jullie’ moeten eraf blijven. Problemen mogen er zijn, die worden dan in taal afgedaan, geweld van een groep buitenstaanders (jullie) is onacceptabel. De kreet roept het ‘frame’ van VERZET op – en dat is belangrijk, want de rol van het verzet is één van de weinige aantrekkelijke rollen die het scenario van de Tweede Wereldoorlog ons biedt. De ‘wij’ zit dus in het verzet. In het *Verklarend Oorlogswoordenboek* van Van Lennep staat achter elke vermelde term steeds ‘g’ of ‘f’, natuurlijk voor ‘goed’ taalgebruik of ‘fout’, in de specifieke betekenis die daaraan in de

oorlog werd gegeven. Wie 'rotjoden' erop naslaat vindt daarachter tussen haakjes 'dit-maal g', en hoewel achter dat 'goed-zijn' in de term wel degelijk nog steeds een zeker probleem met antisemitisme ook onder de Nederlandse bevolking onmiskenbaar is, is die analyse in wezen juist. De herhaling van drie maal 'rot' maakt deze kreet uiterst memorabel, geestig en effectief. Het gebruik van het scheldwoord in deze nieuwe context laat ook de grote veerkracht van taal zien, en het feit dat op zichzelf beledigend taalgebruik 'terugveroverd' kan worden voor de goede zaak. Dat zelfreinigend vermogen van taal is een belangrijk argument tegen pogingen tot inperking van de vrijheid van meningsuiting.⁶⁵

Opnieuw geldt dat al voor de moord deze uitdrukking opgeroepen kon worden in de context van problemen met minderheden.⁶⁶ Toen Rob Oudkerk voor een open microfoon de term 'kutmarokkanen' – *excusez le mot*, het is niet het mijne – het land in slingerde, corrigeerde de burgemeester van Amsterdam hem met de woorden, 'maar het zijn wel onze kutmarokkanen', met andere woorden: ze horen bij ons, we mogen er problemen mee hebben en die in taal uitvechten, maar buitenstaanders moeten eraf blijven.⁶⁷ Na de moord op Van Gogh doet zich met deze uitdrukking iets fascinerends voor: op het internet wordt de kreet verschillende keren door autochtone Nederlanders aangehaald om de Marokkaanse gemeenschap in Nederland in bescherming te nemen.⁶⁸ De Marokkanen in de rol van de 'joden' van de Tweede Wereldoorlog, de 'wij' de dominante groep van de autochtone Nederlanders, die zich verzetten tegen de 'jullie' en wie zijn dat? De meest voor de hand liggende kandidaten zijn die Nederlanders die de hele Marokkaanse gemeenschap via 'guilt by association' verdacht maken. Maar de rollen kunnen wisselen: op de plaats waar Van Gogh ges dood lag een foto van Ayaan Hirsi Ali, waarop met rode letters in de linkermarge stond geschreven 'blijf met je rotpoten van onze [sic] rot-A'tje af', en eronder nog eens, nu omkaderd 'Afblijven!'.⁶⁹ Een kritische politica van wie we veel last kunnen hebben, met wie we het oneens kunnen zijn, maar die wel bij ons hoort – let ook op het verkleinwoord dat een koosnaampje suggereert en het effect van het voorvoegsel 'rot' al meteen ondermijnt, een verbaal protest tegen het dreigement met fysiek (rot-poten) geweld. We weten niet tot welke groepering de persoon hoorde die deze foto heeft neergelegd. Wie zijn de 'wij', wie zijn de 'jullie'? De 'wij' de Nederlandse gemeenschap (autochtoon en allochtoon?), die integraal luidt onder gewelddadige terreur, de 'jullie' de extremistische minderheid? En daarmee zijn we er nog steeds niet in een interview met NRC Handelsblad praten een jonge Marokkaanse Nederlandse vrouw en haar broer over de recente gebeurtenissen. Dit is het commentaar van Khalid (30) over Theo van Gogh: 'Bij Van Gogh denk ik dat is onze klootzak, blijf met je poten van hem af'.⁷⁰ Dit was de tekst die me misschien het meest heeft getroffen. Misschien lijkt dit een makkelijke tekst, maar eenduidig is hij niet. Hier heeft een jonge Marokkaanse Nederlander het vanzelfsprekende spreekrecht van de meerderheid, hij spreekt vanuit de 'wij' positie in het 'frame' van het verzet – is dat de positie van alle weldenkende Marokkaanse Nederlanders?⁷¹ Of misschien van alle Nederlanders *tout court*? De 'jullie' zijn eenduidig de extremisten – en Theo van Gogh is in de positie

van de joden van de Tweede Wereldoorlog beland, of misschien in die van de kutmarokkanen van Job Cohen. Hij hoort bij de 'wij', al kunnen die nog zoveel bezwaren tegen hem hebben. Maar dat kunnen de 'wij' dan zelf wel af, in woorden en verder handen af!

In de analyse van deze ene frase zien we een soort rondedans, een onderhandeling die gevoerd wordt onder de huid van de taal, maar de eerste constatering die we moeten doen is *dat die taal dezelfde is*. Onze rotjoden, onze kutmarokkanen, onze rot-A'tje, onze klootzak. De te verdelen rollen kunnen terecht komen bij verschillende 'partijen', bijvoorbeeld autochtone Nederlanders, allochtone Nederlanders, Nederlanders met verbaal uitgedragen extreme standpunten (in beide groepen), en die voelen zich allemaal in staat om ook de spreekpositie in te nemen. Allemaal zoeken zij naar een taal die geschikt is om het gebeurde te beschrijven en door terug te grijpen op historische modellen trachten ze tevens grip te krijgen op de nabije toekomst: wie het goede model kiest, denkt te weten wat er gaat gebeuren of in staat te zijn die toekomst ditmaal een andere wending te geven. Hoe deze partijen ook verschillen in hun analyse van de situatie, wie ze ook identificeren als 'de nazis', de onderdrukkende en gewelddadige vijand, ze spreken erover in een taal, ze verstaan elkaar, er vindt communicatie plaats binnen een gedeeld cultureel frame, zelfs tussen subculturen. Een tweede constatering is echter dat er een partij niet meespreekt en dat is meteen de kern van het probleem van en met die partij: de gewelddadige extremisten zelf. Hun medium is niet taal, maar geweld. Dat betekent dat er op twee fronten gewerkt moet worden, maar wat het zeker NIET betekent is dat de dialoog geen prioriteit meer heeft. Integendeel, in het debat dat plaatsvindt, rechtstreeks of via de media, met en tussen iedereen die gelukkig nog praat, blijkt dat er heel goede kansen zijn om binnen een overgrote meerderheid van de bewoners van Nederland 'de boel een beetje bij elkaar te houden', elke poging daartoe verdient dan ook groot respect.

Wat ik hier gedaan heb is een stukje van het recente publieke discours onder het vergrootglas leggen, volgens de principes van de discoursanalyse en van het New Historicism. Deze laatste literatuurwetenschappelijke en cultuurwetenschappelijke stroming gaat ervan uit dat het mogelijk is kleine brokjes discours, de talige neerslag van incidenten in welk genre ook, diepgaand te analyseren ('thick analysis') en zo een zeer gedetailleerd beeld te geven van een 'scene' uit een cultuur. Het idee erachter is niet dat je daarmee als het ware een microcosmos van die cultuur te pakken hebt, die je alleen maar hoeft uit te vergroten om een totaalbeeld te krijgen, nee, het is een facet van de cultuurdiamant: onvoldoende om alle aspecten in kaart te brengen, maar noodzakelijk om dat totaalbeeld te completeren. Het gaat om analyse van een detail – dat uiterst veelzeggend kan blijken te zijn.

Modellen doen meer dan model-staan: taal en identiteit

Tot dusverre hebben we gezien hoe wij semantische 'frames' en modellen kiezen op grond van onze interpretatie van de werkelijkheid, onze perceptie daarvan, tegelijker-

tijd sturen we die interpretatie van onszelf en van anderen ook verder door de keuze van het ‘frame’ Wanneer een situatie eenmaal gekarakteriseerd wordt als een ‘oorlog’, zijn er automatisch rollen te verdelen er zijn duidelijke vijanden, en daden van geweld jegens die vijanden zijn geoorloofd Oorlogen kenmerken zich in het algemeen door een nogal zwart-wit moreel universum, de wereld valt uiteen in Goed en Kwaad, achter mensen en woorden kun je ‘g’ of ‘f’ invullen De Tweede Wereldoorlog bevindt zich op dit moment cultureel gesproken in een overgangssituatie de generatie van de ooggetuigen dunt langzaam uit en het evenement wordt een verhaal dat in gestolde versie wordt overgeleverd Hoewel daarmee in de wetenschap mogelijk juist meer ruimte komt voor nuance, is dat in de ‘culturele herinnering’ en het daarvan afgeleide discours niet per se het geval ⁷² Je kunt debatteren over de vraag hoe verstandig of gepast zo’n ‘frame’ is Maar in plaats van over het nut van individuele modellen te spreken, kunnen we ook een stap verdergaan en ons afvragen wat wij eigenlijk doen wanneer we überhaupt in termen van een model spreken, en wat voor effecten ons taalgebruik nog meer heeft En hier gaat het mij vooral om het verband tussen taal en de constructie van sociale identiteit

Wanneer wij terugrijpen op een discours dat geworteld is in ons gedeelde verleden in de Tweede Wereldoorlog, kan dat taalgebruik onze visie op een bepaalde situatie weergeven (bijvoorbeeld ‘wij’ verzetten ons ‘wij’ accepteren geen geweld, ook niet tegen groepen tegen wie wij zelf verbaal ageren), maar tegelijkertijd bevestigt de taaldaad zelf onze (groeps-)identiteit ‘wij’ zijn er nog, ‘wij’ delen een verleden, ‘wij’ herkennen onszelf daarin Dat geldt zelfs, als er via de verwijzing naar de Tweede Wereldoorlog kritiek op ons huidige handelen wordt geleverd (‘wij’ waren altijd al NSB-ers, ‘wij’ hebben ons al eens eerder laten verrassen) In dat geval worden we nog steeds geacht ons als groep in ons gezamenlijke verleden te herkennen, maar worden we opgeroepen het beter te doen dan in het verleden Het discours van normen en waarden is overweldigend retorisch en persuasief van aard ⁷³ Iemand een NSB-er noemen is een krachtig middel om iemand over te halen ander gedrag te vertonen en zo te bewijzen dat de term misplaatst is – niks NSB-ers, we zitten allemaal in het verzet! ‘Ik snap best dat jullie in vijf dagen onder de voet zijn gelopen’ betekent ook ‘kom in vredesnaam in actie!’ Taaldaden die gebaseerd zijn op een ‘frame’ dat verwijst naar ons groepsverleden zijn niet zomaar beschrijvingen van de werkelijkheid het zijn ook affirmaties van onze identiteit, en ze dienen verschillende retorische doeleinden

Maar taal doet op nog meer manieren meer, heeft in meer opzichten een surplus aan betekenis, dan we ons altijd volledig realiseren wanneer we er gebruik van maken ja, de keuze van het goede ‘frame’ is voorwerp van maatschappelijke onderhandeling Een ‘frame’ biedt de taal voor descriptie en, in de ogen van de gebruiker, ook voor predictie (‘dit is net de Tweede Wereldoorlog Als we niets anders doen dan toen, worden we opnieuw overvallen’) Maar taal *creëert* en *construeert* ook een werkelijkheid *wie een ‘frame’ kiest, maakt een toekomst* Het is immers heel moeilijk ‘to think out of the box’, dus als de ‘box’ ons ‘frame’ is, zullen wij ook volgende gebeurtenissen in dat licht interpreteren En als een ‘frame’ het discours gaat domineren, kan het ook

bepaalde effecten in de werkelijkheid oproepen. Zo kan stereotypering van bepaalde (minderheids)groepen leiden tot de omarming van de enige identiteit die de dominante groep in de maatschappij zo'n groep lijkt te laten: de self fulfilling prophecy;⁷⁴ in dit geval in de vorm van de bewuste zich toe eigening van de stereotypische eigenschappen. Wie in de tweede eeuw na Chr. als bedelaar op zoek was naar een identiteit met meer maatschappelijke impact, vormde zich om tot Cynisch filosoof. Moeilijk was dat niet: iedereen wist immers dat alle Cynische filosofen een baard hadden, een stok en een knapzak, dat ze rondtrokken en bedelden voor de kost, en zich aanstot gevend gedroegen – maar dat lag aan de filosofie! Ze scholden mensen uit, beledigden ze en vielen ze lastig, alles ter ere van de *parrhesia* ('vrije meningsuiting'). En omdat ze leefden 'volgens de natuur' en de *anaideia* ('schaamteloosheid') hoog in het vaandel hadden, trokken ze zich niets aan van preutse opvattingen over lichaamsfuncties. Stereotype appropriation. Epictetus doorziet deze types haarfijn, en kan ze – en dat is belangrijk – onderscheiden van de authentieke Cynici, die in zijn ogen een waardevol religieus en filosofisch leven leiden. De anderen zijn oplichters, en die stelt hij aan de kaak.⁷⁵

Het zou absurd zijn te veronderstellen dat neofundamentalisme teruggevoerd kan worden op ons Nederlandse maatschappelijke discours. De ideeën die ten grondslag liggen aan deze nieuwe groepsidentiteit doen de ronde op Internet en worden via een internationaal circuit verspreid. In dit hele betoog over de maatschappelijke rol van taal hebben de extremisten niet meegesproken: hun discours onttrekt zich ten dele aan de publieke waarneming (Internet en informele circuits), en waar er al sprake is van tekst, wordt die aangetroffen in een dermate lugubere setting – op een vermoord lichaam gestoken – dat het woord zelf symbolisch getransformeerd wordt tot een gewelddaad, of de extreme dreiging daarmee.⁷⁶ Dit zeer reële probleem is – ik zei het al eerder – niet het onderwerp van deze oratie. Het gaat mij hier om ons publieke discours, want daarover hebben wij wel enige controle. En dan blijft relevant dat het bij het neofundamentalisme onder moslims die als minderheid in een niet islamitisch land wonen, steeds lijkt te gaan om een aangenomen, geen geerfde identiteit⁷⁷ – aangenomen, ook in de zin van 'wat je wordt aangereikt'. De groepen die hiervoor gevoelig zijn, hebben problemen met de identiteit die tot dat moment voor hen beschikbaar was, ze zoeken naar een nieuwe religiositeit, en eigenen zich met nieuwe trots een extreme vorm toe van de identiteit die, ook in het Nederlandse discours, beschikbaar is: mujaheddeen of terrorist, een kwestie van 'framing'.⁷⁸ Geef ik nu toch onszelf de schuld van de gebeurtenissen? Nee, evident niet. Maar, zoals de socioloog P. Goodman al in 1960 schreef over delinquente jeugdcultuur in de Verenigde Staten: 'we cannot expect average kids to deviate with genius'.⁷⁹ Waar doen de jongeren hun ideeën op? Wat horen ze om zich heen? Zij zijn zelf verantwoordelijk voor eventueel misdadig gedrag. Maar wij hebben wel degelijk een maatschappelijke verantwoordelijkheid om minderheden een volwaardige plaats en een gezonde identiteit te bieden, ook in de manier waarop er met en over ze gesproken wordt, zelfs als dat inhoudelijk heel kritisch is – het zal de echte probleemgevallen niet weerhouden de verkeerde

kant op te gaan, maar het zal ze wel verder isoleren van de grote, weldenkende en goedwillende meerderheid van de etnische en religieuze groeperingen waaruit ze voortkomen⁸⁰ Het is een vals dilemma om ons te laten kiezen tussen ofwel een inter nationaal probleem ofwel een integratieprobleem⁸¹ We moeten iets doen aan allebei. Terrorisme is de ultieme instorting van communicatie, een communicatieve pathologie, om met Jurgen Habermas te spreken, voor wie communicatie de centrale notie van de democratische rechtsstaat is⁸² Dat is ook een reden te meer om extreem voor zichtig te zijn met voorstellen die de vrijheid van meningsuiting zouden inperken zolang we spreken, schieten we niet. Het probleem van de extremisten is niet wat ze zeggen – het is wat ze doen. Mohammed B nam geen deel aan het publieke discours. Hij bezorgde zijn open brief in een context waarin die brief geen normale zet in de openbare uitwisseling van gedachten kan vormen. Het lijkt mij zeer de vraag of een ingeperkte vrijheid van meningsuiting zijn optreden beïnvloed zou hebben. Maar als hij met zijn daad er toch in zou slagen om de overheid zulke drastische maatregelen te laten nemen dat *de democratische overheid zelf* aan haar eigen delegitimering mee werkt! Wat een succes zou dat zijn voor de terroristen!⁸³

Studia humaniora in een tijd van terrorisme

Wie zich professioneel bezighoudt met de humaniora beheert niet zomaar een rariteitenkabinet aan modellen en voorbeelden, die te pas en te onpas stofvrij gemaakt en opgepoetst kunnen worden voor publiek gebruik. Veel belangrijker is het om na te denken over talen en culturen, over ‘framing’ en retorica, discours analyse toe te passen op allerlei typen tekst, van literair meesterwerk tot bijschrift bij een foto, met als doel inzicht te krijgen in maatschappelijke en historische processen, op een meta niveau na te denken over wat er eigenlijk gebeurt wanneer je een model uit het verleden activeert, wat taal doet zonde! dat je het als taalgebruiker per se meikt, en wat dat zou kunnen en moeten betekenen voor ons publieke discours en vrijheid van meningsuiting, en mee te denken met resultaten uit andere studia humaniora, zoals de sociologie, psychologie, en filosofie. En dat alles niet vanuit de ivoren toren, maar in voortdurende wisselwerking met de wereld om ons heen. Omdat taal een wonder is, machtiger en potentieel ook gevaarlijker dan wij vaak denken, een middel om werelden te vangen in woorden, er grip op te krijgen, ze te maken – maar potentieel ook te breken. Het is heel gemakkelijk om in de retorica van de morele paniek te vervallen bij het waarschuwen tegen diezelfde retorica, maar nodig is dat zeker niet. En wenselijk is het al helemaal niet. Ik houd het liever bij het motto: Pas op uw woorden, maar spreek ze vrijuit!

Ik heb gezegd

Bibliografie

- Astin, Alan E., *Cato the Censor* Oxford: Clarendon Press 1978.
- Billerbeck, Margarethe, *Epiktet, Vom Kynismus* Leiden: Brill 1978.
- Blank, Jonah, *Mullahs on the Mainframe. Islam and Modernity among the Daudi Bohras*. Chicago-London: The Univ. of Chicago Press 2001
- Borradori, Giovanna, *Philosophy in a Time of Terror Dialogues with Jurgen Habermas and Jacques Derrida* Chicago-London: The Univ of Chicago Press 2003.
- Butler, Judith, *Excitable Speech A Politics of the Performative* New York-London: Routledge 1997.
- , *Precarious Life The Powers of Mourning and Violence* London-New York: Verso 2004.
- Cohen, Stanley, *Folk Devils and Moral Panics The Creation of the Mods and Rockers*. Oxford 1980 (1972).
- Gelzer, M., 'Die Unterdrückung der Bacchanalien bei Livius', *Hermes* 71 (1936), 275-287.
- Gruen, E.S., *Studies in Greek Culture and Roman Policy* Leiden: Brill 1990, 34-78.
- Herzberg, Abel J., *Kroniek der Jodenvervolgng, 1940-1945* Amsterdam 1985⁵.
- Hunt, Arnold, "Moral panic" and moral language in the media', *The British Journal of Sociology* 48 (1997), 629-648.
- Isaac, Benjamin, *The Invention of Racism in Classical Antiquity* Princeton: Princeton Univ. Press 2004.
- Jong, Lou de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog Dl 4. 's Gravenhage: Staatsuitgeverij* 1976.
- Lakoff, George, *Moral Politics What Conservatives Know That Liberals Don't* Chicago: Chicago Univ. Press 1996.
- Lenep, G.L., *Verklarend Oorlogswoordenboek* Amsterdam: Bert Bakker 1988.
- Maas, Gerard, *Kroniek van de Februari-Staking 1941*. Amsterdam: Pegasus 1961.
- Miller, Margaret, *Athens and Persia in the fifth century BC. A study in cultural receptivity* Cambridge: Cambridge Univ. Press 1997.
- Nussbaum, Martha C., *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*. Cambridge: Cambridge Univ. Press 2001.
- , *Hiding from Humanity. Disgust, Shame, and the Law*. Princeton: Princeton Univ. Press 2004.
- Roy, Olivier, *Globalized Islam. The Search for a New Ummah*. New York: Columbia Univ. Press 2004.
- Sansone, David, *Plutarch. The Lives of Aristeides and Cato*. (ed., tr., comm.), Warminster: Aris & Phillips 1989.
- Sijes, B.A., *De Februaristaking. 25-26 Februari 1941*. Amsterdam: H.J.W. Becht 1961 (3e druk)

- Sluiter, Ineke & Ralph Rosen, 'General Introduction', in: Ralph M. Rosen & Ineke Sluiter (eds.), *Andria Studies in Manliness and Courage in Classical Antiquity* Leiden: Brill 2003, 1-24.
- (eds.), *Free Speech in Classical Antiquity* Leiden: Brill 2004.
- Sontag, Susan, *Regarding the Pain of Others* New York: Picador 2003.
- Tannen, Deborah (ed.), *Framing in Discourse*. Oxford-New York: Oxford Univ. Press 1993.
- Versnel, H.S., 'Pentheus en Dionysos. Religieuze achtergronden en perspectieven', *Lampas* 9 (1976), 8-41.
- , Ter Unus. *Isis, Dionysos and Hermes Three Studies in Henotheism [Inconsistencies in Greek and Roman Religion I]*. Leiden, Brill 1990.
- Walsh, P.G., *Livy, Book XXXIX* (ed. w. intr., tr., comm.), Warminster: Aris & Phillips 1994.

* Deze tekst werd afgesloten op 3 januari 2005. Ik dank prof dr. Anthony Visser (Centrum voor Taal en Identiteit) voor haar hulp en scherpzinnige kritiek, Joris Stolwijk voor onderzoeksassistentie, de bibliotheekstaf van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie voor hun vriendelijke en deskundige hulp, en Anna Gunn voor ondersteuning bij de lay-out.

- 1 De belangrijkste antieke bron is Vergilius, *Aeneas* 4 173-197. Daar wordt Fama gekenmerkt door snelheid (173), aangroeien en steeds sterker worden (175). Ze staat met haar voeten op de grond, maar loopt met haar hoofd in de wolken – een symbool voor hoe een grond van waarheid opgerekt kan worden tot buiten alle proportie (176 v). Ze is een monster met ontelbare veren, ogen, tongen, monden en oren (181 vv), ze slaapt nooit (185) – en ze terroriseert de steden (187 *magnas territat urbes*) omdat ze net zo hard vasthoudt aan wat verzonnen en verderfelijker is, als de waarheid bericht (188, vgl. 190). Met haar woorden brengt ze de mensen in grote opwinding en ze maakt ze boos (197). De snelheid van het gerucht wordt ook al vermeld in Hom. *Odyssee* 24 413 vv, het verderfelijke effect. Hesiodus *Werken en Dagen* 760-4. Een fraaie analyse van het effect van roddel ook in Sophocles *Ajax* 148 vv.
- 2 Zie Benjamin Isaacs' magistrale boek *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, een compleet overzicht van alle vormen van proto-racisme, vreemdelingenhaat, en conflictueuze relaties tussen etnische en religieuze groeperingen uit de Oudheid. Hier 2004, 47, 258 vv (waar hij met name zeer leunt op Herodotus in zijn ontkenning van een negatieve visie van de Grieken op de Perzen). Isaacs wijst overigens terecht ook op de ontvankelijkheid van de Atheners voor de Perzische cultuur (2004, 282, vgl. Miller 1997). Op een rood figuurige Attische lekythos van ca. 400 v. Chr. (British Museum) staat een afbeelding van de Koning van Perzië, die een kameel berijdt. De afbeelding is vaak geïnterpreteerd als Dionysus en zijn volgelingen [Isaac 2004, figuur 3].
- 3 Vgl. ook de dienaar van Pentheus die de vreemdeling gearresteerd heeft en over hem praat als 'deze jachtbuit', en 'dit beest' (vs. 434, 436).
- 4 Die ten dele voortkomen uit etnisch superioriteitsgevoel, cf. vs. 483.
- 5 Onthoofding, vs. 241, steniging, vs. 356.
- 6 Vgl. 'hij zit in mijn netten', vs. 451. Aan het eind van het stuk zijn de rollen omgedraaid en is Pentheus zelf de buit geworden.
- 7 Zie voor de analyse van het tragische conflict in termen van de religieuze problemen in 5e eeuw Athene, Veisnel 1976, 1990, 96-205.
- 8 Livius, *Ab urbe condita* 39 6 9. De Romeinse identiteit was sterk verbonden met hun gevoel van morele distinctie (*virtus*) – vreemde invloeden werden als een bedreiging daarvoor gezien, vgl. Isaac 2004, 305.
- 9 Voor Romeinse vooroordelen jegens de Grieken, zie Isaac 2004, 225 vv (met het belangrijke onderscheid tussen de Romeinse houding tegenover contemporaine

- Grieken en die tegenover de 'goede' Grieken uit de klassiek Griekse periode (2004, 318, 382)
- 10 Livius, *Ab urbe condita* 39 9 1
 - 11 Livius, *Ab urbe condita* 39 8-19, bevat het tendentieuze verslag van de affaire van de Bacchanalia dat ik hier weergeef – hij is onze voornaamste bron In 39 9 4vv vertelt hij het verhaal van de ontdekking van de affaire Vgl Walsh 1994, 4v Walsh acht Livius' verslag van de reactie van de senaat, hoe extravagant die ook is, betrouwbaarder dan het verhaal over de ontdekking Hij vermoedt dat de consul het belang van de affaire heeft overdreven om zijn eigen prestige te vergroten
 - 12 Livius, *Ab urbe condita* 39 14 4
 - 13 Deze speech wordt gerapporteerd in Livius, *Ab urbe condita* 39 15 17
 - 14 Het blijft volkomen onduidelijk waarop de consul al deze mededelingen baseert Volgens de getuigenis van de courtisane werden alleen nog kinderen aangenomen, omdat die prettiger slachtoffers voor diverse vormen van aberrant gedrag vormden Het is waarschijnlijker dat die toelatingsbeperking de groep juist moest consolideren, doordat op deze manier alleen familieleden erbij kwamen (Gruen 1990, 53)
 - 15 Livius, *Ab urbe condita* 39 17 4
 - 16 Het Senaatsbesluit hieromtrent is overgeleverd *Corpus Inscriptionum Latinarum* I2 581 = Dessau, *Inscriptionum Latinarum Sylloge* 18 (tekst ook in Walsh 1994, Appendix) Gelzer (1936, 284 v) wijst erop dat in het senaatsbesluit lidmaatschap voldoende grond voor vervolging en bestraffing is Van misdaden of schanddaden is geen sprake Dat lijkt er door Livius of zijn bron(nen) bij verzonnen te zijn
 - 17 Gelzer 1936 beschouwt alle schanddaden die de Bacchus aanhangers hier in de schoenen worden geschoven als verzinsels Gruen ontkent dat de senaat enige objectieve reden had 'to fear that the Bacchants threatened to undermine traditional religion, to erode Roman values, to challenge state control, to promote political upheaval, or to attack the social order' (Gruen 1990, 61) 'The episode served to exhibit senatorial vigilance and responsibility for the security of the state and to legitimize senatorial authority in the regulation of alien worship' (1990, 76) Zie ook Isaac 2004, 453 'It was also ancient tradition among the Romans to claim that those whose religion they did not respect had morals that were not worthy of respect either', met als voorbeeld Livius' opmerking in de Bacchanalia episode (39 13 11) 'Niets verkeerd vinden was bij hen de hoogste vorm van religieuze toewijding'
 - 18 In het geval van de Bacchanalia ligt dat probleem mogelijk in een zekere maatschappelijke onrust en onzekerheid bij de bovenlaag van de bevolking (senaat, consuls) over hun eigen positie Zie onder
 - 19 In de tragedie is dat het bericht dat Pentheus bereikt, maar verder heeft de tragedie er belang bij om het tragische conflict uit te vergroten door totale en exclusieve concentratie op twee protagonisten ten koste van het belichten van eventu-

- ele wijdere maatschappelijke onrust Bij Livius is er het geromantiseerde bericht van de alarmverhalen van de courtesane en de rede van de consul in de volksvergadering, waar de paniek verspreid wordt
- 20 Plinius, *Naturales Historiae* 29.14 *et hoc puta vatem dixisse quandoque ista gens suas litteras dabit, omnia corrumpet* Plutarchus, *Leven van Cato* 23 *hoion apothēs pizôn kai promanteuôn hōs apolousi Rhōmaioi ta pragmata grammatôn Hellēnikôn anaplēsthentes. Anapimplēmi*, ‘vullen’, heeft de connotatie ‘corrumpere’ (‘defining, infecting’, vaak van ziektes, *LSJ*) Zie Astin (1978, 157-81) over de houding van Cato tegenover de Grieken Voor Romeinse vooroordelen jegens de Grieken, zie Isaac 2004, 381 vv, m n 391 vv
- 21 Vgl Isaac 2004, 226 vv.
- 22 Bij andere gelegenheden werden filosofen en redenaars ook daadwerkelijk de stad uitgezet Voor een verzameling van de relevante gegevens, zie Astin 1978, 179, Isaac 2004, 235 vv Voor Cato’s bezwaren tegen het gezantschap van Carneades, 155 v Chr, zie Plutarchus, *Leven van Cato* 22 Voor de fameuze twee redevoeringen, zie Quintilianus 12 1 35 en Lactantius, *Divinae Institutiones* 5 14 3-5 (= Long & Sedley, *The Hellenistic Philosophers*, 68 M) Sansone merkt op in zijn commentaar bij deze passage uit het leven van Cato: ‘One can imagine that Cato regarded the philosophers with the same distaste that many Greeks felt towards the Sophists in the fifth century and many classicists feel toward deconstructionists today’ Veel is niet hetzelfde als alle
- 23 Plinius, *Naturales Historiae* 7 30 113, het is Astin (1978, 169) die suggereert dat we Cato’s voorstel hieromtrent mogelijk moeten zien als ‘a wild momentary hyperbole’.
- 24 Cohen 1980 (1972), xxiv
- 25 Cohen 1980 (1972), 9
- 26 Een voorbeeld is het gebruik van de term in *The Times* van 3 maart 1995 om de Britse reacties op de moord op de peuter James Bulger in februari 1993 te beschrijven, zie Hunt 1997, 640 v., waar ook de problemen die met het gebruik van die term samenhangen duidelijk worden Er ontstaat een publiek debat dat ten dele gaat over de toepasbaarheid van de term en de politieke implicaties ervan
- 27 Hunt 1997 beschrijft hoe de theorie na Cohens boek vooral op drie manieren ingezet wordt (1) met nadruk op de rol van ‘interest-groups’ in het totstandkomen van de morele paniek (d w z de ‘moral entrepreneurs’, die de media gebruiken om wijde verspreiding te geven aan hun agenda), (2) met de suggestie dat de morele paniek geïnstrumentaliseerd wordt door een elite en gebruikt wordt voor het bereiken van specifieke politieke doeleinden, en (3) de ‘grassroots’ versie, waarbij de morele paniek voortkomt uit een reeds aanwezige onrust en authentieke bezorgdheid onder wijde lagen van de bevolking Wat de Bacchanalia affaire betreft, lijkt er inderdaad macchiavellistisch gedrag van de senaat in het spel te zijn (Hunts verse 2) Het door Hunt genoemde bezwaar dat de term uitsluitend

- van toepassing zou zijn op een specifieke historische periode (1997, 633vv), deel ik niet. Het fenomeen op zich doet zich in verschillende periodes voor en moet dan steeds met inachtneming van de historische context geïnterpreteerd worden.
- 28 Ik volg Martha Nussbaum's theorie van de emoties, hier 2001, 28, vgl. 31
 - 29 De door sommigen gepropageerde vervanging door 'moral realism' (Hunt 1997, 636) slaat in dat opzicht in de plank mis
 - 30 Voetnoot voor de toekomst: de filmmaker en columnist Theo van Gogh, bekend om zijn harde en provocerende stellingnames, had met politica Ayaan Hirsi Ali de film 'Submission I' gemaakt. De film gaat over de onderdrukking van vrouwen in de Islam, en toont Koran-teksten die zijn geschreven op een vrouwenlied. Theo van Gogh werd op 2 november 2004 vermoord. De verdachte (op het moment van dit schrijven heeft nog geen proces plaatsgehadt) is een Marokkaanse Nederlander en een fundamentalistische en extremistische moslim. Deze gebeurtenis bracht het debat over de integratieproblematiek en de plaats van de Islam in Nederland in een stroomversnelling.
 - 31 Herman Philipse, NRC Handelsblad, 27 september 2003, p. 7 (onder de kop 'Stop de tribalisering van Nederland') 'deze gegevens roepen het schrikbeeld op van een ontwikkeling die kan uitmonden in een verregaande tribalisering van de grote steden in Nederland'. Typerend voor de retorica van de 'moral panic' is hier het verwijzen naar wat er nog staat te gebeuren, de zogenaamde 'prophecy of doom', vgl. Cohen 1980 (1972), 53
 - 32 Frits Bolkestein, rede opening Academisch jaar, Universiteit Leiden, september 2004
 - 33 Voorgesteld door de Haagse hoofdcommissaris van politie, Wiarda, en 'te billijken' gevonden door minister Donner, NRC Handelsblad, 27 november 2003, p. 3
 - 34 'Het is als een arts die tegen een patient zegt: u heeft kanker. Die schok onderging Nederland met de moord op Theo van Gogh, aldus VVD-leider Jozias van Aartsen. Het radicaal islamisme heeft nu ook hier toegeslagen, Volkskrant, 6 november 2004, p. 2. Het is niet helemaal duidelijk wie of wat hier de rol van de 'arts' heeft.
 - 35 Geert Wilders, e.g. voorpagina van Trouw, 8 november 2004
 - 36 Ayaan Hirsi Ali, NRC Handelsblad, 29 november 2004
 - 37 Trouw, 12 november 2004 p. 9 'Golf aanslagen op moskeeën houdt aan', NRC Handelsblad 12 november 2004, p. 7 'Golf van aanslagen', Trouw, 16 december 2004 'Extreem rechts en de geweldsgolf na de moord op Van Gogh'
 - 38 Bij monde van minister Zalm: alle landelijke dagbladen, 6 november 2004
 - 39 De Volkskrant, 3 november 2004, p. 2 (Mat Herben, LPF-fractie)
 - 40 Paul Scheffer, in een overigens verstandig en gematigd stuk, NRC Handelsblad, 6 november 2004, p. 15. Vgl. Cohen 1980 (1972), 197 die als voorbeeld van de retorica van de morele paniek geeft: 'we won't allow our seafront/area/town/country to be taken over by hooligans/hippies/blacks/Pakistanis'. Het is een reactie zowel op het feitelijk gebeurde als op datgene waarvoor men denkt dat de daders staan.

- 41 Trouw, 8 november 2004, p 9 (onder de kop ‘De anti-islam partij van Geert Wilders’), voorstel van Bart Jan Spruyt
- 42 De Volkskrant, 6 november 2004, p R1, vgl Cohen 1980 (1972), 39 en 80
- 43 Enkele voorbeelden de woorden van minister Zalm (‘de oorlog verklaard aan het moslimextremisme’, e.g. Trouw, 6 november 2004) werden onmiddellijk gecorrigeerd (e.g. het redactioneel in Trouw, 6 november 2004, op dezelfde voorpagina waar minister Zalm geciteerd werd, verder De Volkskrant, 8 en 9 november (‘Politiek valt over oorlogstaal van Zalm’, Balkenende nuanceert oorlogstaal van Zalm’)), maar dezelfde woorden werden ook in verband gebracht met de gepercipieerde plotselinge toename in het aantal geweldsdelicten tegen objecten van de moslimgemeenschap. In het NOS journaal van 8 november 2004 werd de Minister-President gevraagd ‘Hebben de daders de oorlogsverklaring van het kabinet misschien iets te letterlijk genomen en zijn ze op deze manier de strijd aangegaan met de islam?’ (vgl. ook NRC Handelsblad, 13 november 2004, p 39). De diagnose van de ‘golf van aanslagen’ werd herroepen op basis van de brandweestaatstieken (Trouw, 4 december 2004, ‘Brandweer November normale maand’, ibid p 5 ‘we hebben er nog naar gekeken, want we vonden het zelf weinig’). Toen Femke Halsema had voorgesteld de dader van de aanslag op Van Gogh niet als een ‘moslimterrorist’, maar vooralsnog als ‘extremist’ te betitelen, met een oproep tot precies taalgebruik (Trouw, 6 november 2004, p 15), werd daar eerst even over gesteggeld, en vervolgens besloten dat het er niet toe deed hoe je de man betitelde. Evenzo wilde premier Balkenende liever niet praten over de terminologie van ‘oorlog’ of ‘strijd’ (NOS journaal, 8 november 2004, NRC Handelsblad, 13 november 2004, p 39).
- 44 Euripides, *de Bacchanten* 341
- 45 Bijv. vs 357 (Teiresias), vs 369 (‘hij is een dwaas en zegt dwaze dingen’)
- 46 Gruen 1990, 47 (met n. 54)
- 47 Zie verder bijv. Tannen 1993
- 48 De retorica van de morele paniek, het zoeken naar de juiste ‘frames’, en het zoeken van geschikte (discours) modellen zijn uiteraard verschillende kanten van dezelfde medaille en hangen ten nauwste met elkaar samen
- 49 Jos de Mul in NRC Handelsblad, 3 december 2004, p 19. Ayaan Hirsi Ali was gecast als Antigone, Theo van Gogh als Polyneices, Job Cohen als Teiresias, en Imam El Moumni als Creon
- 50 Abraham Kuyper. Trouw, 4 november 2004, p 13; Alexis de Tocqueville, Trouw, 8 november 2004, p 9; Pierre Bayle. NRC Handelsblad, 11 december 2004, p 15 (artikel van Jonathan Israel)
- 51 *Trouw*, 6 november 2004, p 15
- 52 NRC Handelsblad, 6 november 2004, p 15. Dit is potentieel de meest vruchtbare van de hier genoemde modellen, maar het gaat me in deze oratie niet om de evaluatie van de gekozen modellen, maar om het feit op zich dat wij via modellen denken en oordelen. Vgl. het interview met antropoloog Martijn de Koning in NRC Handelsblad, 27 november 2004, p 38

- 53 Er is een belangrijk verschil tussen praten over de Tweede Wereldoorlog (bijvoorbeeld uit historische belangstelling) en praten ‘in termen van’ de Tweede Wereldoorlog. In dat laatste geval wordt in het algemeen van een gestileerder en stereotypischer beeld uitgegaan.
- 54 Zie e.g. Trouw, 16 maart 2004, over Jan Pronks gebruik van de term ‘deportatie’, Hans Dijkstal vergeleek het door Minister Verdonk voorgestelde ‘integratievignet’ met de ‘jodenster’, De Volkskrant, 7 juni 2004 — dit soort uitspraken wordt veelal als een onfaire en beledigende zet in het debat aangemerkt, en leidt zelden tot productieve discussie. Thom de Graaf verwees in zijn afkeurende oordeel over Pim Fortuyn naar Anne Frank: ‘We staan hier vlakbij het Achterhuis van Anne Frank. Nu weten we waartegen we vechten’, Trouw, 18 november 2004, p. 11.
- 55 NRC Handelsblad, 3 november 2004, p. 8.
- 56 Minister Zalm, ‘de oorlog verklaard aan het moslim-extremisme’, NRC Handelsblad, 6 november 2004, voorpagina, en alle landelijke dagbladen, Jaffe Vink, Trouw, 6 november 2004, p. 35. Deze laatste twee voorbeelden zochten wellicht eerder aansluiting bij het gespierde discours van de Verenigde Staten en hun War on Terrorism dan dat de Tweede Wereldoorlog erdoor geevoerd werd.
- 57 Afshin Ellian, De Volkskrant, 23 november 2004: ‘Ik vertrouw jullie, oorspronkelijke inwoners van dit land, niet echt. Sorry. Jullie zijn wel erg snel geneigd te capituleren. Langzamerhand begin ik te begrijpen waarom de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog Nederland binnen vijf dagen hebben kunnen innemen.’
- 58 Theodor Holman, NRC Handelsblad, 31 december 2004.
- 59 Trouw, 11 november 2004, voorpagina, NRC Handelsblad, 13 november 2004, p. 16 (“Terug naar 1938?”).
- 60 Lebbis en Jansen, Oudejaarsconferentie 31 december 2004, over Geert Wilders.
- 61 NRC Handelsblad, 11 december 2004: ‘De stelling van Awraham Soetendorp: islamofobie is vergelijkbaar met antisemitisme.’
- 62 E.g. Sijes 1961, Maas 1961, De Jong 1976.
- 63 Bij Van Lennep 1988 wordt het (s.v. rotjoden) geciteerd als ‘Rotmof blijf met je rotpoten van onze rotjoden af’, Herzberg 1985⁵, 110 schrijft over de Februaristaking, en parafraseert in de aanloop naar het citeren van de uitdrukking in kwestie de gedachtengang erachter: ‘De wereldgeschiedenis gooit altijd Joodse ruiten in. Amsterdam hoorde het gerinkel en kwam kijken. En het zei: dat nemen we niet. Het streed zijn eigen strijd en voelde zich solidair. Want de Joden mochten dan zijn wat men wilde, ze waren Amsterdam. En de grijze uniformen en mooie laarzen waren Berlijn en Hamburg, ze waren vreemd. En toen het eigen gevaar liep, wist men wat dat betekende: voor sommigen de reactie, voor andere de dwingeland, voor allen de vijand. Uit die dagen dateert de zin, die een straatjongen met krijt op een muur geschreven had: Blijf met je Moffenpoten van onze rotjoden af.’
- 64 Gebaseerd op onderzoek van het gedigitaliseerde foto-archief van het Nederlands Instituut voor Oorlogs Documentatie.

- 65 Zie hierover in Judith Butler 1997
- 66 Zie bijvoorbeeld het stuk van Elsbeth Etty in NRC Handelsblad, 28 augustus 1999, die het citaat gebruikt over de Turken die slachtoffer waren van de aardbevingramp in Turkije om de gevoelens van solidariteit onder de Nederlanders te illustreren
- 67 De Marokkaans-Nederlandse rapper Ali B (geb. 1981) schreef naar aanleiding hiervan het refrein van de hit van Raymzter ‘Kutmarokkanen?’, een protestlied tegen discriminatie. In een interview met BNN (bnn.nl, jg. 2 afl. 8, aug. 2004) interpreteert hij zelf de ‘wij’ en ‘zij’ uit het refrein als volgt (het refrein luidt ‘Ze willen ons zwart maken, als ze over ons praten/We hebben ze niks gedaan en als nog willen ze ons haten/Ze willen ons zwart maken, als ze over ons praten/Tijd dat dit verandert, heb je dat niet in de gaten’) ‘in “Ze willen ons zwartmaken” zijn “ze” de mensen die het hebben over Marokkanen in plaats van over individuen. En “we” zijn de Marokkanen die goed bezig zijn, maar zich elke keer moet [sic] verantwoorden over wat een ander heeft gedaan. Ik moet dit elke keer uit leggen. Want iedereen denkt “ze”, dat zijn alle Nederlanders. En “we”, dat zijn alle Marokkanen. Belachelijk.’
- 68 Bijvoorbeeld op www.indischebuurt.nl/Forum van 18 november 2004 naar aanleiding van de aanslagen op gebedsruimten en scholen ‘Misschien is – want ik ben al wat ouder – de slogan Blijf met je rotpoten van onze rotjoden af – weer terug in een andere vorm’ (reactie van Frans van der Laar, Groenlinks Zeeburg). Ik heb de slogan ook een keer gevonden om te protesteren tegen uitingen van homofobie in de Islam, in de vorm ‘rotmoslims blijf met je rotpoten van onze rotpoten af’ (www.vanderpluijm.demon.nl/column/2004-12.html (daterend van juli 2004))
- 69 Zie de foto bij het stuk van Hafid Bouazza in NRC Handelsblad, 13 november 2004, p. 17. In de bovenmarge van de foto staat ‘Ge zult niet moorden’ (ik dank de documentatie-afdeling van NRC Handelsblad en het persbureau WAF voor ontcijfering van deze tekst)
- 70 NRC Handelsblad, 6 november 2004, p. 38 (interview met Asmee El Berdouni en haar broer Khalid)
- 71 Dit ligt het meest voor de hand, gezien de specifieke interview-situatie: het doel van het interview is het perspectief te krijgen van jonge Marokkaanse Nederlanders op de recente gebeurtenis. Maar de mogelijkheid dat deze volkmen geïntegreerde allochtone Nederlanders het ‘wij’ van ‘de Nederlanders’ bezien kan niet uitgesloten worden.
- 72 Ik deel Susan Sontags bezwaar tegen de term ‘collectieve herinnering’. ‘Strictly speaking, there is no such thing as collective memory – part of the same family of spurious notions as collective guilt. But there is collective instruction’ (2003, 85). Zie verder noot 51.
- 73 Zie Sluiter & Rosen 2003, 1-24.

- 74 Cohen 1980 (1972), 39, vergelijk wat Cohen opmerkt over 'primary' en 'secondary deviance' (waarbij 'secondary deviance' in de buurt komt van de notie van 'stereotype appropriation') (1980 (1972), 14 v, ontleend aan Lemert, *Social Pathology*) 'Secondary deviance occurs when the individual employs his deviance, or a role based upon it, as a means of defence, attack or adjustment to the problems created by the societal reaction to it'
- 75 In *Diatribes* 3 22 Zie Billerbeck 1978 Voor Epictetus' beschrijving van 'stereotype appropriation', zie bijv. *Diatr.* 3 22 10 De kandidaat cynicus denkt 'een manteltje heb ik al dat houd ik, op een harde ondergrond slaap ik al, dat blijft ook zo Ik regel er een ranseltje bij en een wandelstok en dan trek ik rond en ga ik bedelen en scheld iedereen uit die ik tegenkom Als ik zie dat iemand zich epileert, scheld ik hem de huid vol, en ook als iemand zijn haar permanent of in rode kleren rondloopt' (3 22 50 gaat over dezelfde stereotypen)
- 76 Het lijkt me niet uitgesloten dat de 'open brief' als tekst en in een andere context (bijvoorbeeld in een krant) niet tot strafvervolgning had kunnen leiden De context is hier uiteraard volstrekt eenduidig en bepaalt diepgaand de verwerpelijke strekking van de tekst
- 77 Vgl Roy 2004
- 78 Blank 2001, 262ff wijst op de gebrekkige informatie en stereotypering die nog steeds ten grondslag ligt aan het 'westerse' beeld van de Islam en op het gevaar dat 'misportrayals of Islam can become self fulfilling prophecies The West sings out peripheral figures for condemnation, and inflates barely known terrorists into world renowned champions of "Islamic jihad" This grants prominence to militants who might otherwise have struggled in obscurity, and legitimizes extremist views that might otherwise have been shunned by mainstream Muslims' Blank doet een op zich niet ongefundeerde poging om tegenwicht te bieden aan de sombere voorspellingen van Bernard Lewis en Samuel Huntington (*The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* New York 1996), maar onderschat informatie kanalen als het Internet en toont in zijn apologetische tendenzen onaanvaardbaar veel begrip voor onverdedigbare elementen als de ondergeschikte positie van de vrouw (2001, 123 vv)
- 79 P Goodman, *Growing up Absurd Problems of Youth in the Organized Society* New York 1960, 13 Geciteerd naar Cohen 1980 (1972), xxix
- 80 De AIVD zond op 10 maart 2004 een notitie naar de Kamer waarin op precies deze problematiek in goed gekozen bewoordingen gewezen werd De dienst merkte op 'dat een groeiend aantal moslims zich door opiniemakers en opinieleiders onheus bejegend voelt', waardoor deze groep 'ontvankelijk' zou zijn voor radicalisering en recrutering De perceptie van de minderheid in kwestie dat er over hen in de voor hen zelf minder goed toegankelijke massamedia een onheus beeld wordt geschapen, kan tot problemen leiden Vgl Butler 2004, 15 'Those who commit acts of violence are surely responsible for them, they are not dupes

or mechanisms of an impersonal social force, but agents with responsibility. On the other hand, these individuals are formed, and we would be making a mistake if we reduced their actions to purely self-generated acts of will or symptoms of individual pathology or “evil” Zie ook de antropoloog Martijn de Koning in NRC Handelsblad, 27 november 2004, p. 38 (‘Hoe jonge moslims in Nederland hun radicale wereldbeeld samenstellen — De knip- en plak-islam’)

- 81 De in de politiek soms geweekte suggestie dat wijzen op de algemene integratieproblematiek de ‘echte’ problemen versluiert, is niet terecht (vgl. bijvoorbeeld Trouw, 12 november 2004 (‘PvdA en VVD Gevaar is veel groter’)
- 82 Borradori 2003, 35 (Habermas) ‘The spiral of violence begins as a spiral of distorted communication that leads through the spiral of uncontrolled reciprocal mistrust, to the breakdown of communication’, cf. 2003, 64
- 83 Ik sluit me ook hierin aan bij Jurgen Habermas (in Borradori 2003, 56) Het grootste destructieve potentieel van terrorisme ligt in ‘the delegitimation of democratic governments’ (ibid.) ‘The risk of overreaction on the part of the United States after 9/11, and of any nation under the threat of global terrorism, has for him [Habermas] a paradoxical and tragic implication in spite of not expressing realistic political objectives, global terrorism succeeds in the supreme political goal of delegitimizing the authority of the state’ Filosofen als Judith Butler (zie haar belangrijke opstel over ‘Violence, Mourning, Politics’, in Butler 2004, 19-49) en Martha Nussbaum (e.g. 2004) proberen in navolging van Emanuel Levinas gestalte te geven aan een filosofie die recht doet aan de wezenlijke kwetsbaarheid van de mens en van een democratische rechtsstaat tegenover geweld. Dat hoeft niet tot defaitisme te leiden, maar wel tot een erkenning van het feit dat er bepaalde typen misdaden zijn (een individuele onberekenbare actie), die zich aan beheersing onttrekken, hoeveel restrictieve maatregelen er ook genomen worden – en tot een goede inschatting van wanneer het middel erger wordt dan de kwaal.

